

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ САКРАЛЬНИХ СИНОНІМІВ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ Т. ШЕВЧЕНКА)**

Вільчинська Т. П. Особливості функціонування сакральних синонімів (на матеріалі поетичних текстів Т. Шевченка).

Стаття присвячена аналізу функціональних особливостей сакральних синонімів у поетичній творчості Т. Шевченка. Об'єктом дослідження стали синоніми на позначення Бога, репрезентовані двома синонімічними рядами – назвами Бога-Отця і Бога-Сина. Установлено, що досліджені синоніми виконують уточнювальну, стилістичну та замішувальну функції.

Ключові слова: синонім, синонімічний ряд, функції синонімів, Бог, поетична творчість.

Вильчинская Т. П. Особенности функционирования сакральных синонимов (на материале поэтических текстов Т. Шевченко).

Статья посвящена анализу функциональных особенностей сакральных синонимов в поэтическом творчестве Т. Шевченко. Объектом исследования стали синонимы к слову Бог, представленные двумя синонимическими рядами – названиями Бога-Отца и Бога-Сына. Установлено, что сакральные синонимы выполняют уточняющую, стилистическую и заместительную функции.

Ключевые слова: синоним, синонимический ряд, функции синонимов, Бог, поэтическое творчество.

Vilchynska T. P. Peculiarities of the functioning of sacral synonyms (based on the poetic texts of T. Shevchenko).

The article deals with the analysis of the functioning of sacral synonyms in the poetry of T. Shevchenko. Synonyms that denominate God and represented by two rows of synonyms – the name of God-Father and God-Son were the object of the research. It is found out that investigated synonyms perform specifying, stylistic and substituting function.

Key words: synonym, row of synonyms, functions of synonyms, God, poetry.

Відсутність ґрунтовних досліджень релігійної лексики, словників церковно-релігійної термінології, атеїстична ідеологія при тлумаченні наявних релігійних лексем у лексикографічних працях значно обмежили знання носіїв української мови про її лексичний склад. Українську сакральну мову досліджували передусім мовознавці, що працювали за межами країни (Ф. Міклошич, О. Горбач, М. Лесів та ін.). Відтак, для українських учених актуальними залишаються питання функціонування сакральної лексики, перекладу богословської літератури, унормування релігійних термінів та ін. До таких належить і дослідження сакральних синонімів, зокрема в мові художньої літератури.

Протягом останніх років з'явилися праці Н. Бабич, М. Скаб, І. Бочарової, Н. Піддубної, Н. Пуряєвої, Г. Наконечної, С. Бібли, Ю. Осінчука та інших науковців, присвячені аналізу окремих лексико-тематичних груп релігійної термінології. У деяких із них дослідники порушують проблему синонімів, але не розв'язують усіх питань, пов'язаних із їхнім функціонуванням у мові. Отже, актуальність запропонованого повідомлення зумовлена відсутністю ґрунтовних досліджень сакральних синонімів у художній мові.

Метою розвідки є з'ясувати особливості функціонування синонімів на позначення Бога в поетичній творчості Т. Шевченка. Високу оцінку поетові дав І. Огієнко, зауважуючи, що «ніхто з наших письменників, ні до Шевченка, ні по ньому, не писав таким справді релігійним стилем, у якому кожна рисочка, кожне слово не суперечить чесности думання. Я б сказав, що в світовій літературі ніхто з світових письменників не перевищив Шевченкового релігійного стилю, <...> саме він ознака Шевченкового думання від початку його писань до могили» [8, с. 165–166].

Сьогодні, говорячи про далеко не пізнаний феномен Тарасової віри, науковці по-різному підходять до дослідження сакрального у творчості письменника, зокрема, ідеться про наукові розвідки Г. Грабовича, О. Забужко, В. Шевчука, Н. Слухай, І. Бетко та ін. Об'єктом аналізу в цій статті стали синоніми на позначення Бога як номінанта найвищих релігійних і духовних цінностей людства, у якому сконцентровані анатомічна, міфологічна, релігійна, духовна константи певного індивіда та соціуму. Зауважимо, що концептосферу «Бог» в українській етнокультурі П. Мацьків кваліфікує як «багатопланову, поліфункціональну, ієрархічну структуру, одну з найбільш складних інформаційно-комунікативних, архетипно-міфологічних, релігійних систем, яка реалізується на осі координат мова – культура» [7, с. 19].

Як одну із системотвірних категорій у лексиці часто тлумачать і

синонімію. Незважаючи на значні досягнення в дослідженні проблеми синонімії в сучасному мовознавстві (Ю. Апресян, С. Бережан, Г. Винокур, О. Тараненко, М. Кочерган, Л. Лисиченко та ін.), загальноприйнятого визначення цього явища немає. Основними критеріями виділення синонімів є тотожність чи близькість семного складу, а також здатність чи нездатність до взаємозаміни в певному контексті. Насправді ж цій умові, на думку Ю. Апресяна, не відповідає жодна пара слів, яку вважають синонімічною: або є відмінності у значеннях слів, або ж вони не взаємозамінні в контексті [1, с. 219]. А. Брагіна стверджує, що тільки аналіз конкретного матеріалу дозволяє взяти за основний критерій близькість значень, які виражає поняття у всій сукупності його ознак [2].

Переконливою виглядає дефініція А. Євгенєвої. Синонімом дослідниця пропонує вважати слово, яке визначилось у відношенні до свого еквівалента (до іншого слова з тотожним чи максимально близьким значенням) і може бути протиставлене йому за якоюсь ознакою: за відтінком у значенні, за вираженням експресії, за емоційним забарвленням, стилістичною належністю, сполучуваністю та займає певне місце в лексико-семантичній системі літературної мови [3, с. 11].

В україністиці з нею певною мірою корелює визначення лексичних синонімів, подане у праці «Українська мова. Енциклопедія» (2004 р.), де під синонімами розуміють слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, що «при повній або частковій відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності)» [9, с. 585].

Зазвичай саме такі лексеми формують синонімічний ряд – «групу слів або фразеологізмів, з'єднаних спільним значенням» [4, с. 154]. Зазначимо, що склад синонімічних рядів може бути різним: в одному синонімі можуть відрізнятися відтінками значень, в іншому – емоційним забарвленням, а можуть поєднуватися як нейтральні, так і стилістично марковані синоніми. Організуючим центром синонімічного ряду виступає семантично і функціонально провідна лексема – домінанта.

Виходячи з подібних тлумачень вважаємо, що є всі підстави для того, аби лексеми *Бог*, *Господь*, *Творець*, *Небесний Отець*, *Владика*, *Вседержитель*, *Всемогутній*, *Всевишній* та деякі ін. розглядати як синонімічні або ж зараховувати до одного синонімічного ряду такі номени, як *Ісус Христос*, *Син Божий*, *Богочоловік*, *Боголюдина*, *Месія*, *Страждалець*, *Спаситель*, *Помазаник* та ін.

Зауважимо, що подібні лексеми у християнській традиції є

назвами Триєдиного Бога, що, передусім у художніх текстах, допускає їхню взаємозаміну. Водночас кожна з назв акцентує увагу на якомусь одному з відтінків значення. Наприклад, у синонімічному ряді з домінантою *Бог* синонім *Творець* актуалізує ознаку важливості Господа як Творця, в основу назв *Небесний Отець*, *Владика* покладено ознаку його значущості, порівняно з іншими Святими. Номінації *Всевишній*, *Вседержитель* об'єктивують Божу всевладність, верховенство, а *Всемогутній* – усемогутність і т. ін.

За допомогою лексичних синонімів, що вступають у відношення семантичної близькості, можна передати найтонші нюанси, підбираючи кожного разу нові слова для адекватного вираження відповідних уявлень.

Здебільшого в мові розрізняють три групи синонімів: ідеографічні, або семантичні; 2) стилістичні та 3) семантико-стилістичні. Крім того, виділяють абсолютні й контекстуальні синоніми [4, с. 155]. Сакральні синоніми, на наш погляд, логічно кваліфікувати як семантико-стилістичні, а ті з них, що вживаються в художній мові, розглядати ще як контекстуальні.

У поетичних текстах Т. Шевченка, де Бог є «головним двигуном життя» [8, с. 168], також помітно окреслюється два синонімічних ряди найменувань на його позначення. Перший представлений синонімами до назви *Бог-Отець*, другий – до слова-домінанти ряду *Бог-Син*. У першому разі об'єктивуються уявлення про «найвищу силу, втілену в розумінні Бога як ідеальної першооснови, яка створила світ, землю, людину, все живе на землі; першу особу Святої Трійці, Бога-Отця, Всевишнього» [5, с. 591]; у в другому – про Ісуса Христа, Сина Божого, Боголюдину, «культ якого, за словами В. Жайворонка, лежить в основі християнської релігії, яку він заснував» [5, с. 625].

Синонімічний ряд з домінантою *Бог* у поетиці Т. Шевченка засвідчений назвами *Всевишній*, *Всеблагий*, *Вседержитель*, *Держитель*, *Всемогутній*, через які експлікуються уявлення про вищість Бога, його силу, значущість: *І талан і безталання, Все, – каже, – од Бога, Вседержителя Святого, А більш ні од кого* [11, с. 62] або *Трудящим людям, Всеблагий, На їх окраденій землі Своєю ти силу ниспошли* [11, с. 274]. Подібне значення властиве і таким синонімам, як *Праотець*, *Батько*, *Творець: Творче неба й землі!* [11, с. 277].

Надприродність і велич Бога об'єктивуються в перифрастичних синонімах на зразок *Святая сила, Великая сила: Спаси ти нас, Святая сило* [10, с. 202], а номінація *Велика слава* виражає значення досконалості і Божого милосердя: *Великая славо! зглянься на людей*

[10, с. 202]. Оказіональність Шевченкових парафраз, як і більшості тропів, ґрунтується на подвійній деформації: з одного боку, спостерігаємо порушення норм із погляду логіки буття, а з іншого, – вихід за межі деформацій мовних елементів у процесі створення тропів у тогочасному українському мовленні. Перифрастичні номінації належать до контекстуальних.

Серед номінацій Бога досить частотними в поетичному тезаурусі Т. Шевченка виступають й такі, які, за П. Мацьковим, є також характерними для фольклорного дискурсу [7, с. 127]. До них, зокрема, належать найменування: *Владика і Небесний Владика, Святий Владика, Цар і Цар Небесний, Небесний Цар, Цар царів* та ін. Назви *Цар, Владика*, зокрема й двокомпонентні структури з цими лексемами, категоризують Бога як власника (володаря) світу, вершителя долі людської: *Меж царями-судіями На раді великій Став земних владик судити Небесний Владика* [10, с. 260].

Певною мірою земну проекцію Бога засвідчують і номінації синекдохічного типу *Всевидаєє око, Око: А ти, Всевидаєє око! Чи ти дивилося звисока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників Святих... Око, око!* [11, с. 231]. Господь Бог – Всевидаєє око – також Бог-Отець сходить до дуже давніх дохристиянських номінацій і сутностей. «Оком Божим називали й сонце» [5, с. 415].

Ідея Боголюдини найвиразніше подається крізь призму назв, що номінують Ісуса Христа – Сина Божого. Подібні найменування формують другий синонімічний ряд, засвідчений такими лексичними одиницями, як: *Христос, Син Божий, Божий Син, Син Марії, Младенець праведний* (акцентують на Боголюдській природі Ісуса Христа): *За кого ж ти розіп'явся, Христе, Сине Божий?* [10, с. 248] або *Й тепер не втік би Син Марії!* [11, с. 28]. Зазвичай з номенами цього синонімічного ряду асоціюються різні семантичні відтінки, засвідчені, наприклад, такими лексемами: *Заступник, Пророк, Месія, Спаситель, Суддя: Слава вам, Що ... нам Спасителя спасли Од Ірода* [11, с. 257].

Зауважимо, що в поодних випадках письменник диференціює назви на позначення *Бога-Отця і Бога-Сина: Господь послав Тебе нам, кроткого пророка* [11, с. 238], в інших – вживає їх як взаємозамінні: *А радість матері Марії Неізреченная. Месію, Самого Бога на землі Вона вже зрїла* [11, с. 262].

О. Тараненко зазначає чотири функції синонімів: 1) семантичного добору слова з ряду можливих для уточнення, виділення різноманітних відтінків задля адекватного позначення поняття; 2) стилістичного добору слова з ряду можливих задля адекватного оформлення в стильовому й

оцінному планах позначення відповідного поняття; 3) підсилення семантичної та емоційно-експресивної характеристики поняття шляхом нанизування слів; 4) заміни слова задля уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць [9, с. 585].

Хоч частіше науковці виділяють дві основні функції – уточнення і стилістичну (Л. Булаховській, М. Шанський, А. Євгенєва, Л. Лисиченко) [6, с. 96]. Причому перша властива насамперед семантичним синонімам, а друга – стилістичним, оскільки перші відрізняються мірою виявлення певної властивості, а єдина відмінність між другими полягає в різній стильовій характеристиці [6, с. 77]. Усі ці функції різною мірою виконують сакральні синоніми на позначення Бога в поетичних текстах Шевченка.

Здебільшого синоніми виконують функцію уточнення, роль якої полягає в тому, щоб за допомогою синоніма виразити певний відтінок значення: *Звичайне, радість та хвала! Тобі Єдиному, Святому, За дивнії твої діла?* [11, с. 208] або *Месія, Ісус, Святий Син* [11, с. 257].

Підсилювальну функцію часто демонструють синоніми, що повторюються в тексті: *І Бога Богом назову* [11, с. 206] чи *Удар, громе, над тим домом, Над тим Божим, де мремо ми, Тебе ж, Боже, зневажаєм, Зневажаючи, співаєм: Алілуя!* [11, с. 283]. Поширеним прийомом, який автор використовує, аби привернути увагу до Бога, є тавтологія: *Навести на путь святий Святого Сина* [11, с. 258]. Водночас письменник намагається уникати повторів. Це демонструє функція заміщення: *От і талан Господь послав На вбогий хутір, ублагали Царя Небесного!* [11, с. 200].

Нерідко в досліджуваних текстах реалізується функція (прийом) нанизування синонімів, що допомагає більш повно назвати характерні ознаки поняття, виразити певне ставлення до нього, посилити експресивність мовлення. Подібну функцію кваліфікують ще як експресивно-стилістичну. Нанизування синонімів створює градацію, забезпечує посилення значення: *І ви вмрете, як і князь ваш І ваш раб убогий* [10, с. 261] або *Боже! Боже! Великая сило! Великая славо! зглянься на людей* [10, с. 202].

Важливу стилістичну роль у Шевченкових текстах відіграють парафрази. На відміну від інших синонімів, вони обов'язково є образними, емоційно-експресивними назвами та часто вживаються на позначення однієї із трьох Божих осіб: *Спаси ти нас, Младенче праведний, великий* [11, с. 249], що нерідко виступає уособленням найбільших чеснот: *Тойді вже сходила зоря Над Віфлєсом. Правди слово, Святої правди і любові Зоря всесвітня зійшла! І мир і радість*

принесла На землю людям [11, с. 220].

Аналіз синонімів на позначення Бога в поетичних текстах Т. Шевченка показав, що автор широко використовує різні лексичні одиниці. Вступаючи у відношення семантичної близькості, вони уточнюють, підсилюють, увиразнюють зміст та виконують експресивно-стилістичну функцію. Називаючи одне поняття, подібні синоніми дають змогу письменникові вибрати необхідну лексему, привернути увагу до номінованого поняття, уникнути повторів тощо.

Усі розглянуті у статті сакральні синоніми репрезентують концептосферу «Бог», яка засвідчує, що поетичне слово Кобзаря, відбиваючи тисячолітню культуру, традиції, насичене сакральною силою, здатною потужно впливати на духовність українського народу, його національну свідомість, що, у свою чергу, зумовлює активізацію дослідницького інтересу до неї.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян // Избранные труды : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 464 с.
2. Брагина А. А. Синонимы в литературном языке / А. А. Брагина. – М. : Наука, 1986. – 124 с.
3. Евгеньева А. П. Введение / А. П. Евгеньева // Словарь синонимов русского языка : в 2-х т. – Т. 1. – Л. : Наука, 1970. – С. 5–14.
4. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1977. – 114 с.
7. Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мононаціональному просторі : [монографія] / П. Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.
8. Огієнко І. Тарас Шевченко / І. Огієнко / [упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 432 с.
9. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (гол.) та ін.]. – [2-е вид., вип. і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-и т. / Т. Г. Шевченко / [редкол. : Є. П. Кирилук (гол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 527 с.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-и т. / Т. Г. Шевченко / [редкол. : Є. П. Кирилук (гол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 590 с.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2013 р.